

Eleştirel Düşüncenin İki Odağı: Felsefe ve Bilim

Ülker Öktem

*Soruşturulmayan, üzerinde düşünülmemeyen bir hayat,
yaşanmaya değmez.*

Sokrates

Özet

Konumuz, eleştirel düşüncenin odağında yer alan, aynı zamanda entelektüel kültürün de iki temel ögesi olan felsefe ve bilimdir. Bu iki temel öge, felsefe ve bilim, her ikisinde de eleştirel düşünce olması bakımından birbirlerine yaklaşırlar. Esasında, varlık, bilgi ve değer alanlarında kapsamlı ve eleştirel bir düşünce olan, bilgelik sevgisi anlamına gelen felsefe de, bilim gibi bir bilgi türüdür. O bakımdan, yani bir bilgi türü olmak bakımından, bilimle aralarında bir fark yoktur. Ama, genellikle, insanın, var olanlar karşısındaki tavır alışını olarak nitelendirilen felsefe, kuşkusuz doğa bilimleri, tabii bilimler ve sosyal bilimler gibi bir bilim değildir. O, her şeyden önce, kazanılmış bilgiler üzerine bir bilgidir; bir refleksiyondur. Zihnin önceden elde etmiş olduğu bilgiler üzerine yeniden dönerek, onları bir eleştiri ve değerlendirme süzgecinden geçirmesidir. Felsefenin özü, herhangi bir bilgiye sahip olmaktansa, o bilginin aranmasıdır. Bu nedenle, felsefede yanıtlardan, yani kurulan sistemlerden ziyade, sorular ve sorunlar önemlidir. Felsefenin amacı ise, insana, her şeyin; varlığın, bilginin ve değerın aslını, özünü bildirmektir. Felsefe, varlığı varlık olmak bakımından kavramak isteyen insanoğlunun düşünsel bir eylemidir. Esasında, felsefe de bilim de farklı yöntem ve araçlarla gerçeğin ne olduğunu araştırırlar. Felsefe, gerçeği, bilim gibi özel bir açıdan değil, sadece gerçek olması açısından varlığı varlık

* Bu metnin bir özeti, Cumhuriyetimizin kuruluşunun yüzüncü yılı dolayısıyla Ankara’da 26-28 Ekim 2023 tarihleri arasında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Tübitak, Ankara Büyükşehir Belediyesi, İstanbul Üniversitesi Mantık, Uygulama ve Araştırma Merkezi ile Mantık Derneği tarafından düzenlenmiş ve Ankara Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığında yapılmış olan ‘Her Yönüyle Eleştirel Düşünce’ adlı XIII. Mantık Çalıştayında bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, uoktem@ankara.edu.tr

olmak bakımından, aklın ilkeleri aracılığıyla, özüne varmak üzere, ispat etmek amacıyla; bilim ise, gerçeği, çeşitli özel açılardan, örneğin sayı, sayı çeşitleri, uzunluk, ağırlık, ısı, elektrik, ses, ışık, tuz, asit, baz, sinir, kemik, kas, hücre... vs. gibi özel açılardan, yine aklın ilkeleri aracılığıyla, ispat etmek amacıyla ele alır inceler.

Biz, burada, öncelikle, bu iki temel entelektüel kültür ögesi ve tarihleri üzerinde kısaca duracak; sonra, her ikisini, kendi tarihleriyle ilişkilendirerek aralarındaki fark ve benzerlikleri söz konusu edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Entelektüel Kültür, Felsefe, Bilim, Felsefe Tarihi, Bilim Tarihi, Eleştiri

Two Focal Points of Critical Thinking: Philosophy and Science

Abstract

Our topic is philosophy and science, both of which are in the heart of critical thought. The very two components, philosophy and science, are closely connected as they are the elements of critical thought. Philosophy, which is an extensive and critical thought in the fields of knowledge, ontology and evaluation, is one of the sorts of knowledge like science. Therefore, philosophy and science are the same in the methods they apply to handle knowledge. On the other hand, philosophy, which is generally described as man's attitude towards those that exist, can hardly be considered as a branch of natural, social and biological sciences. Philosophy is, primarily, the sort of in-depth study of acquired knowledge, a sort of reflection. It is the activity of the mind in acquiring knowledge and the return of the mind to the knowledge acquired. The hub of philosophy is to focus on the knowledge that has already been acquired, not to obtain new information. Therefore, questions asked and problems faced are more important in philosophy rather than the answers given, namely the systems constituted, Philosophy is to teach man the truth of existence, knowledge and value of everything. Philosophy is the mental activity of a human being who tries to grasp existence from the point of view of existing. Both philosophy and science examine what the truth is from different points. Philosophy studies the truth for the sake of the truth, whereas science employs an approach peculiar to the nature of the study. The nature of the philosophical approach is abstract and the nature of science is concrete. Philosophers reach the truth through mental principles and science through concrete examples. For example, numbers, numerical systems, length, weight, heat, electricity, sound, light, salt, base, nerve, bones, tissue all of which are studied according to the principles peculiar to nature of the science. For Philosophy mental principles are required.

This study will be primarily concerned with these two basic elements of intellectual culture and their histories (history of philosophy and history of science) and will consider the similarities and differences between them through connecting to their own histories.

Keywords: Intellectual Culture, Philosophy, Science, History of Philosophy, History of Science, Critic.

Giriş

Felsefe ve Bilim, hem eleştirel düşüncenin odağında yer alır, hem de entelektüel kültürün yani bilimin ve felsefenin etki alanına giren kültürel kısmın iki ögesidir. Esasında, her ikisi de bir tür bilgidir ama gündelik bilgi ya da sağduyu bilgisi gibi bir bilgi türü değildir. Felsefe, özünde eleştiri bulunan bir bilgi türüdür; varlık, bilgi ve değer hakkında eleştirel bir düşünce, eleştirel bir insan faaliyetidir. Özünde eleştiri bulunan bu bilgi türü, varlıkla birlikte, aynı zamanda özü de araştırır. O, algılanan dünyanın ve yaşamın bütünü hakkında evrensel bir bilgidir. Bu bilgi türünün diğerlerinden farkı, içerisinde karşıt görüşleri barındırmasıdır. Bu hususu Gusdorf *hiçbir felsefe, felsefeye son veremedi* sözüyle gayet açık bir şekilde vurgulamıştır.

Felsefe ve bilim, kullandıkları yöntemler sayesinde gündelik bilgiyi aşan, özel bir bilgi türüdür. Bir bilgi türü olmak bakımından, felsefe ile bilim arasında bir fark yoktur. Elbette bilimde de felsefede de amaç bir ve aynı, yani ‘doğru, sağlam bilgiyi bulmak’ veya ‘doğru, sağlam bilgiye ulaşmak’, insana her şeyin; varlığın, bilginin ve değerın aslını, özünü bildirmektir. O halde, bu iki düşünsel uğraş arasında fark nerededir? Fark, ele aldıkları meselelerde, bu meseleleri çözmek ve elde ettikleri sonuçların doğruluğunu denetlemek için kullandıkları yöntemlerdedir.

1. Felsefe Nedir?

Felsefenin ne olduğu sorusu, felsefenin tarihî olarak ne olmuş olduğu sorusundan bağımsız olarak cevaplandırılmaz. Tarih boyunca, filozoflar, ta Pythagoras’tan Jaspers’a varıncaya kadar, felsefenin ne olduğu, ne olması gerektiği konusunda farklı farklı hatta bazen taban tabana zıt görüşler ileri sürmüşler, fakat hiçbir filozofun felsefe tanımını, felsefe hakkındaki anlayışı, tamamen bir başka filozof tarafından kabul görmemiştir. Örneğin ilk İslam filozofu el-Kindi onu ‘insanın kendisini tanımasıdır ‘ diye tanımlarken, bir diğer İslam filozofu Farabi, ‘var olmaları bakımından varlıkların bilinmesi’ olarak tanımlamış; on sekizinci yüzyıl Aydınlanma filozofu Kant, ‘kendisini akla dayanan nedenlerle meşru kılmak veya haklı çıkarmak iddiasında olan bir zihinsel etkinlik’ olarak; Egzistansiyalist filozof Karl Jaspers ise, onu egzistansiyalizmin ruhuna uygun olarak ‘yolda olmaktır’ diye tanımlamıştır; yani, o, henüz, tamamlanmış, bitmiş bir etkinlik değildir. Hal böyle olunca, günümüzde de herkesin üzerinde anlaşabileceği, genel geçerliliği

olan kesin bir felsefe tanımına ulaşamayacağı sonucuna kolayca varılır. Felsefenin herkesin üzerinde anlaşabileceği, genel geçerliliği olan, kesin bir tanımına ulaşılmasa da, biz, onu, genel olarak –herhangi bir felsefi izm’e düşmemek için- sadece ilgi alanlarını belirterek şöyle tanımlayabiliriz: **‘Felsefe, varlık, bilgi ve değer hakkında eleştirel bir düşünce, eleştirel bir insan faaliyetidir.’** Nitekim, büyük felsefe tarihçilerinden, evrensel bir felsefe tarihinin yazarı olan Emile Brehier de bu eserin girişinde, felsefenin ne olduğu problemini “dogmatik” olarak ortaya koymak yerine “historik”, yani “tarihî” olarak ortaya koymanın en doğru yol olacağını belirtmektedir. Çünkü, Brehier’in burada gayet güzel bir biçimde gösterdiği gibi, gerek filozofların kişilikleri ve her devrin, filozoflarından istediği şeylerin farklılığı, gerekse felsefi sistemlerin içlerinde doğdukları ahlaki, kültürel, sosyal ve dinsel ortamlarla bağlantıları ve bu bağlantılar içinde diğer ana kültür alanları (bilim, sanat, din,... vs.) ile olan ilişkilerindeki farklı tutumları bir ve basit bir felsefe tanımı yapmamızı engelleyici niteliktedir.(E. Brehier 1969:5; A. Arslan 1986: 91) Fakat, genel olarak, onun, önceden kazanılmış bilgiler üzerine bir bilgi, yani zihnin, elde etmiş olduğu bilgiler üzerine yeniden dönerek, onları bir tenkit ve değerlendirme süzgecinden geçirmesi (reflexion) olduğu; özünü ise, herhangi bir bilgiye sahip olmaktansa, o bilginin aranmasının, o bilginin amaç edinilmesinin teşkil ettiği söylenebilir. (S. Tekeli, M. Türker, E. Kahya, K. Gürsoy, A. Öner, N. Baykurt 1982: 10)

Felsefe, Yunanca ‘bilgelik sevgisi’ anlamına gelen ‘philosophia’ kelimesinin Arapçalaştırılmış halidir. Bilgelik ya da hikmet, her şeyin esasını, özünü bilmektir. Sınırlı ve sonlu bir varlık olan insanın, her şeyin esasını, özünü bilemeyeceği yani, hikmet sahibi, bilge kişi olamayacağı, bu tür bilgiye, ancak, Tanrıların sahip olabileceği, daha İlkçağda Pythagorasçılar tarafından tespit edilmiş, bu yüzden, felsefeye “bilgelik sevgisi”, felsefe yapan insana da “bilgeliği seven” anlamına gelen “filozof” denmiştir. Sokrates’in, uğruna ölümü göze aldığı, insan hayatının anlamı ve değerine ilişkin derin bir bilgi olan, kendisine sahip olana, mutluluk ve kurtuluş sağlayacağı, hayatına anlam ve değer katacağı varsayılan **bilgelik**, bilen varlıkla (özne ya da süje) bilinen varlık (nesne ya da obje) arasındaki ilişkiden doğan **anamlı ve değerli bir bilgidir**. Bu ilişkide bilen mi yoksa bilinenin mi ağır bastığı, bilginin imkanı veya imkansızlığı, bilginin kaynağı, alanı, kapsamı ve sınırlarının ne olduğu, felsefenin bilgi kuramı yani epistemoloji alanının özel konusudur. Felsefi düşünce, **eleştirel** bir düşüncedir; kendisine veri olarak aldığı her tür malzemeyi aklın eleştiri

süzgecinden geçirir. Bu malzeme, doğrudan, kendisine yöneldiği varlık alanından; ontolojiden (varlık olmak bakımından varlığın biliminden) sağlanabileceği gibi, ki bu takdirde metafizik yapılır; bilim, sanat, din, tarih, ahlak, hukuk, doğa, toplum, siyaset... gibi başka entelektüel etkinliklerden de sağlanabilir. Bu takdirde, bilim felsefesi, sanat felsefesi, din felsefesi, tarih felsefesi, ahlak felsefesi, hukuk felsefesi, doğa felsefesi, toplum felsefesi, siyaset felsefesi...vs. yapılır. Felsefi düşünce, analitik ve sentetiktir. Günümüzde ‘Analitik Felsefe’ olarak bilinen, yirminci yüzyılın ilk yarısında Mantıkçı Pozitivizm ve daha sonraları Viyana Çevresi diye adlandırılan akımın Alfred Jules Ayer, Carnap, Reichenbach, Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein, G. E. Moore vb. gibi, her türlü kurgusal (spekülatif) temellendirmelere ve metafiziğe karşı çıkan, ‘felsefe bilimsel yöntemle ele alınmalı ve bilimin olgularıyla desteklenmelidir’ kanaatini taşıyan belli başlı temsilcilerinin yapmış oldukları gibi, filozof, kendisinin de içinde bulunduğu evreni anlamak ve kavramak için kendisine sunulan deney, algı ve sezgi sonuçlarından oluşan her türlü bilgiyi ya da malzemeyi kendi bilgi, deney, algı ve sezgi yetilerine göre yeniden düşünür ve analiz eder, aydınlığa kavuşturur. İşte bu, felsefenin analitik yanıdır. Ancak, filozof, bununla yetinmez, evreni, düşünsel anlamda, parçalanmış, parçalara ayrılmış bir halde bırakmaz. Onu, çözümlenmiş, aydınlığa kavuşturulmuş malzemeden hareketle yeniden inşa eder; kurar, birlik ve bütünlüğe kavuşturur. İşte bu da felsefenin sentetik ya da sistemleştirici işlevidir. Örneğin Platon, Aristoteles, İbn Sina ve Hegel gibi filozoflar, evreni, bütün parçaları birbirleriyle uyumlu bir bütünlük arz eden mimari bir yapı olarak yeniden kuran sistemci filozoflar olarak kabul edilirler.

İnsanoğlunun varlık, bilgi ve değer konularında bireysel, eleştirel, bütüncül, tutarlı ve birleştirici bir düşünsel eylemi, varlığı, bilgiyi ve değeri açıklama gayreti ve çabası olan felsefenin araştırma alanı son derece geniştir ve bu alana giren objeler de son derece fazladır. Var olana ilişkin sorduğu sorularla bilim, teknik, din ve sanat gibi her türlü bilgiyi aşmaya ve temellendirmeye yönelmiş bir insan eylemi olan felsefenin kuşkusuz kendine özgü belirli bir konusu ve amacı vardır. Filozof, var olan bir şeyin anlamını bilmek, kavramak ister; o bunu tek tek şeylerde, ya da bu şeylerin varlık bütününde, evrende, birbirleriyle olan ilişkileriyle birlikte kavramaya çalışır.

Dünya karşısında alınan belli bir tavrın, derinleşen bir varlık bilincinin kavramlara ve düşüncelere bürünen düşünsel ilişkilerinin bir ifadesi olan

felsefenin insan yaşamında kendisine özgü iki yönlü bir yeri vardır. İster Tanrısal (ilahi) ister beşeri (insani) olsun, eşyanın doğru bilgisini edinmek ve bu bilgiye göre davranmak felsefe ise, bu takdirde, o, bir bakıma dünya görüşü tarzında bilinçli, bilgili ve uyanık bir yaşama erişmek, düşünce yoluyla varlığın derinliklerine inmek isteyen herkesi ilgilendirmekle birlikte, esasında bir dünya görüşü olmadığı, yani ‘herhangi bir konu üzerinde düşünceler’ manasına gelmediği, belli bir uzmanlık alanı olduğu için asla herkesi ilgilendirmez. (H. Heimsoeth 1986: 12). Eğer, kendisini akla dayanan nedenlerle meşrulaştırmaya çalışan bireysel, eleştirel, refleksif, bütüncül ve tutarlı bir düşünme çabası olan felsefe, bir dünya görüşü olsaydı, o zaman Sümerlilerin de felsefeleri olduğu söylenebilirdi. Oysa biz, dünya hakkında bütüncül, sistemli, akılsal bir tasarım geliştirme çabasına; felsefeye ve böyle bir çabada bulunan, bu çabayı temsil eden bir insan tipine; filozofa henüz Mısır ve Mezopotamya’da rastlamıyoruz. Mısırlılarla Mezopotamyalıların ilimleri vardı fakat gerçek anlamda, yani mitoloji dışında felsefeleri yoktu. (A. Sayılı 1966: 30). Ancak Sümerlilerin dünya görüşleri, hayat anlayışları, mitolojileri, kozmogonileri, teogonileri olduğu aşıkardır. Sadece, onların bu dünya görüşlerine, mitolojilerine, hayat anlayışlarına ‘felsefe’ denmesinin ne derece uygun olduğu tartışmalıdır. Sümerliler, kelimenin tam anlamıyla, bir felsefe sistemi geliştirememişlerdir. Bu evren hakkındaki düşünceleri ve dinsel araştırmaları asla felsefi bir anlatım ve sistematik bir açıklama şeklini almamıştır. (S. N. Kramer 1990: 63; 85)

Felsefede mitolojik-dinsel dünya tasavvurunu aşan bazı unsurlar ve özellikler vardır; filozof, araştırdığı şeyleri temellendirmek ve kanıtlamak ister. Sokrates öncesi Yunan felsefesinin yeni, orijinal ve düşünce tarihinde adeta bir devrim teşkil eden ‘akılsallık’, ‘doğallık’ ve ‘pozitiflik’ kavramlarıyla ifade edilebilen yanı da budur. Kısacası, Sokrates öncesi Yunan felsefesi akılsaldır, doğaldır ve pozitiftir. Bununla birlikte, felsefe öncesi mitolojik dinsel düşüncenin de bir ölçüde akılsallığa sahip olduğu kabul edilebilir. Oysa, Yunan felsefi düşüncesinin akılsallığını teşkil eden şey, onun, dünyayı büyük ölçüde doğal kavramlarla tasvir etmeye çalışan bir bakış açısına dayandırmak istemesinde yatmaktadır. Onun pozitifliği ise, verilmiş olandan kalkarak, dünyayı açıklamak ve tasvir etmek, insani ve ilahi olan da içinde olmak üzere, her şeyi doğal olanla açıklamak ve değerlendirmek çabasından ileri gelmektedir. (A. Arslan 1995: 2-3)

Felsefenin can damarı soru sormak, araştırmak ve düşünsel denemeler yapmaktır. Herhangi bir insanın hatta bir bilim insanının algılanan, kavranan,

kanıtlanan şeylerle genellikle yetindiği yerde, bu algılanan, kavranan, kanıtlanan şeyler hakkında düşünmek, soru sormak yani onları problem haline getirmek felsefenin alanına girer; filozofun uğraşısıdır. Felsefede yeni ve özgün bir sorunu ortaya atmak, en azından bir felsefi soruna yeni bir cevap vermek kadar değerlidir. Esasında, felsefenin problemleri çok eski olan ama daima yeni baştan ve yeni bir biçimde ortaya atılan problemlerdir. Bir problemin çözümü için getirilen deliller, buna karşı yapılan itirazlar, verilen yanıtlar ve yanıtlara yanıtlar... kısacası var olanlara ilişkin olan bu felsefe problemleri hiçbir zaman nihai bir şekilde halledilemezler. Bu da onların ebedi bir karaktere sahip olduklarına işaret eder. Problemlerin sürekli olarak gündemde kalması, onların şeklen tekerrür etmesidir. Ancak bu, onların değişmez, daima yerli yerinde duran problemler olması demek değildir. Eğer böyle olsaydı, felsefe anlamını kaybeder ve hayatta her anlamsız şey gibi çoktan silinip giderdi; unutulurdu. Oysa, dikkat edilecek olursa, içerikleri bakımından bu problemler hiçbir zaman tekerrür etmezler; daima daha zengin, daha kesin, daha somut anlamlar kazanırlar; daima yeni bir içerikle zenginleşerek, yeni bir anlamla derinleşerek gelişirler. Bu nedenle, örneğin Husserl'in fenomenolojisi adeta, yeniden canlanmış bir Platonizm'dir. Carnap'ın Yeni Pozitivizmi ise, sanki yeniden canlanmış bir Pozitivizmdir. Böyle olmakla birlikte, Yeni Pozitivistlerin kavramları, Auguste Comte'un ve diğer Pozitivistlerin tanımadığı, bilmediği modern fiziğin kavramlarına dayanmaktadır. Aynı şekilde, Kant'la Bergson felsefelerinde de tıpkı Elealılarla Herakleitos'un felsefelerinde olduğu gibi farklar vardır. Bergson'un felsefesi de eskilerin tanımadığı modern bilimin, modern filolojinin, psikolojinin ve biyolojinin esaslarına dayanmaktadır. Bu da bize, filozoflar arasında Platon ve Husserl'de olduğu gibi ne kadar büyük bir çağ farkı olursa olsun, felsefede ele alınan meselelerin şeklen olmasa da, içerik bakımından gittikçe zenginleştiğini göstermektedir. (E. v. Aster 1939: 9-10). Örneğin, Yunan felsefe tarihinde, o zamana kadar ciddi bir biçimde felsefenin alanı içinde ele alınıp, üzerinde düşünülmeyen kültür, ahlak ve siyasetle ilgili konuların Sofistler ve Sokrates tarafından felsefi olarak ele alınıp tartışılması, felsefe tarihi bakımından çok önemli bir ilerleme sayılır. (A. Arslan 2022: 28). Ama, bu, felsefenin yerinde saydığı anlamına da gelmez. Şöyle ki: İlerleyen bilgi kümesi olma özelliği, sadece bilimde vardır ve onun bu özelliği, objektif olarak, objektif yolla tespit edilmiştir. Bu nedenle, kuşkusuz, bugün Hipokrat tıbbından çok daha ileride olduğumuzu rahatlıkla söylemek ve bunu görmek mümkündür. Ama Platon'dan daha

ileride olduğumuzu söylemek hiç de mümkün değildir. Bu, yığılan, birikici (kümülatif) bir bilgi türü olan felsefenin yapısından, önermelerinin diyalektik, genel, doğru ama zorunlu olmayışından kaynaklanmaktadır. Felsefenin önermeleri bilimin önermeleri gibi apodeiktik, genel ve doğru olmakla birlikte, zorunlu olmadığından, felsefede varılan sonuçlar da zorunlu değil, olasıdır. Bu yüzden, felsefede bilimde olduğu gibi herkes tarafından kabul edilen, genel geçer bir tek doğru; dolayısıyla, ele alınan meselelerin bir tek çözümü yoktur. Felsefede ne kadar “izm”, yani bu meselelere çözüm getirmek üzere kurulmuş ne kadar sistem varsa, o kadar da çözüm şekli vardır.

Felsefenin önermelerinden kaynaklanan bu durumu, yirminci yüzyıl filozoflarından Whitehead *günümüz felsefesi ancak Platon felsefesine düşülen dipnotlardır* diyerek gayet güzel bir şekilde vurgulamıştır. Whitehead’ın bu tespiti oldukça yerindedir. Öyle ki; Whitehead bu sözüyle asla tevazuda bulunmamış, tam tersine, felsefenin yapısını dile getirmiştir. Onun bu sözünü, felsefe eğitimi almış, dolayısıyla felsefenin yapısını çok iyi bilen bir kimsenin, felsefecinin anlamaması ya da ‘felsefenin durağan (statik) ve yerinde sayan bir yapıya sahip olduğu’ şeklinde, yanlış anlaması mümkün değildir. Çünkü felsefe durağan değil, aksine dinamik ve kümülatif bir yapıya sahiptir ve meseleleri hiçbir zaman nihai bir şekilde halledilemeyeceği için ebedidir, Felsefe meselelerinin ebedi bir karakter taşımalarından dolayı, örneğin 1916-1917 yıllarında Dârü’l-fünûn’da okutulan felsefe derslerinde ele alınan ve tartışılan meselelerle, günümüzde, iki binli yıllarda, tartışılan meselelerin şeklen aynı, içerik bakımından farklı olduğu söylenebilir. Bu hususu, yirminci yüzyıl Fransız filozofu Paul Janet de *Platon’dan Kant’a kadar felsefede hiçbir ilerlemenin olmadığını söylemek güçtür* diyerek vurgulamıştır. (Ü. Öktem 1997: 49)

1.1. Toplumumuzda Felsefenin Varlığı

Bugün, toplumumuzda gereken itibarı göremese bile, biz, felsefenin Tanzimat öncesinde, Osmanlı’da kalam, tasavvuf ve falsafa (Hellen-Helenistik dönem (M.Ö.600-300/300-30) felsefe eserlerinin İslam Kültürüne kazandırılmış yanı) üçlüsü halinde var olduğunu, gerek on beşinci yüzyılda Fatih’in kurmuş olduğu Sahn-ı Seman medreselerinde, gerekse onun gelişmiş şekli olan Süleymaniye medreselerinde matematik, astronomi ve tıp gibi akli bilimlerin yanında yine bu bilimler (akli bilimler) arasında sayıldığını biliyoruz.

3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimatla birlikte, Batı'ya kapılarını açmış olan Osmanlı İmparatorluğuna oradan, ilkin, on sekizinci yüzyıl **Aydınlanma devri devlet felsefesi**, daha sonra da Pozitivizm, Realizm, İdealizm, Materyalizm, Tarihi Materyalizm, Rasyonalizm özellikle Descartes ve Descartes'çılık, Entüisyonizm (Sezgicilik), Bergson ve Bergson'culuk, Evolüsyonizm (Evrimecilik) ve Romantizm gibi çeşitli felsefe akımları girmiştir. Aydınlanma devrinde devlet, her şeyden önce, bireylerin hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla meydana getirilmiş bir güven aracı olarak kabul edilmiştir. On sekizinci yüzyıl Aydınlanma devri filozof ve düşünürleri, siyasi görüş ve düşünceleriyle yeni bir sosyal düzenin kurulmasına, devletlerin laik ve demokratik bir yapıya dayanmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuşlar; özellikle, Montesquieu ve J. J. Rousseau gibi ünlü filozoflar bu görüşleri daha fazla geliştirmişler ve sonunda, 1789 Fransız Devrimini hazırlamışlardır. İşte, o zamanın Avrupa'sını Aydınlanmadan Fransız Devrimine götüren fikir ve görüşlerin bazıları, Tanzimatla birlikte ülkemize de girmiştir.

Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda, o zaman için yepyeni olan *özgürlük, eşitlik, ve adalet* kavramlarını geniş halk kitlelerine yayan, bireyin doğal hak ve özgürlüğünü savunan ve daha sonra, Cumhuriyetle birlikte gerçekleşecek olan devrimler üzerinde hiç de küçümsenemeyecek etkileri bulunan Şinâsi, Nâmık Kemâl ve Ziya Paşa gibi aydınlarımız, özellikle Lamettrie, Voltaire, J. J. Rousseau, d'Alembert ve Diderot gibi Fransız ansiklopedist ve aydınlanmacılarının etkisinde kalarak devlet felsefesiyle uğraşmışlardır. Devlet felsefesine ilişkin olarak Nâmık Kemâl, Osmanlı Devletinin yeni baştan düzenlenmesi, *özgürlük, adalet ve eşitliğe* dayanan bir devletin kurulması meselesi üzerinde önemle durmuştur.

Tanzimatın ilân edildiği on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına rastlayan dönemde, Avrupa'da, *Romantizm* hâkimdir. Romantik dünya görüşü, bu devrin sanat, edebiyat ve felsefesine âdeta damgasını vurmuştur. Osmanlılar ise, daha ziyade, Fransız Romantizminin etkisinde kalmışlardır. Romantizm, esasında, kendisinden önce Avrupa'da hâkim olan bir düşünce çığırına, yani on sekizinci yüzyıl Aydınlanma felsefesine tepki olarak doğmuştur. Bununla birlikte, özellikle Fransız Romantikleri, Victor Hugo'nun temsil ettiği sonraki gelişmiş Fransız Romantizminin önde gelenleri, siyasi düşünce ve görüşlerinde, yeniden *Aydınlanmaya* bağlanmışlardır. Ünlü Fransız Romantik düşünürü Victor Hugo'nun Romantizminden etkilenen Tanzimat düşünürlerinden Namık Kemal, Romantik edebiyat anlayışının

etkiyle romanlar yazmış ve tiyatro eserleri vermiştir. (K. Birand 1955: 10-11).

Tanzimat döneminde ilgi, düşünce, görüş ve yazılarıyla Fransız devrimini hazırlayan Aydınlanma devri filozoflarına yönelmiş, onlardan çeviriler yapılmıştır. Ziya Paşa, Rousseau'dan *Emile*'i çevirmiştir. Bu çevirilerden bir bölümü, 1881'de *Mecmua-i Ebuzziya*'da yayınlanmıştır. (Z.Paşa (1881). 'Emile' : *Mecmua-i Ebuzziya* 14, s.484-489). Münif Paşa, on sekizinci yüzyıl ansiklopedistlerinin yaptığı çalışmalara benzer çalışmalar yapmış; bir dergi çıkartmış, dernek kurmuştur. *Muhâverât-ı Hikemiye (Felsefe Konuşmaları)* adlı kitabını, 1859'da, Voltaire, Fontenelle ve Fenelon'dan çevirdiği diyaloglardan oluşturmuştur. Münif Paşa, *Mecmua-i Fünûn* ve *Hazine-i Evrak* adlı dergilerde çeşitli felsefi makaleler de yayınlamıştır. 1878'de, üçüncü kez açılışında Dârü'l-fünûn'da felsefe derslerinin yer almasında Münif Paşa'nın bu makalelerinin de etkisi olmuştur. Hatta Münif Paşa'nın *Mecmua-i Fünun*'da yayınladığı "Darü'l-Fünun Dersleri" adlı bir de makalesi vardır. (Münif Paşa 'Darü'l-Fünun Dersleri' *Mecmua-i Fünun*, 1/8, s.325-327; H.Z.Ülken 1979: 65)

Ali Suavi (1839-1878) ise, *Ulûm* ve *Muhbir* gazetelerini çıkartmıştır. *Kâmusu'l-Ulûm ve'l Maarif* adlı bir tür küçük ansiklopedi meydana getirmiştir. *Tarih-i Efkar (Fikirler Tarihi)* başlığı altında ilk felsefe tarihi bilgisini, kendi gazetesi olan *Ulûm*'da yayınlamıştır. Bu yazılarında Ali Suavi, Sokrates öncesi Yunan filozoflarının görüşlerini oldukça geniş bir biçimde anlatmış, İslâm felsefesiyle karşılaştırmalar yapmıştır. (H. Z. Ülken 1979: 85; H. Z. Ülken 1940: 757; İ. Sungu, 1940: 777)

Ahmet Mithat (1842-1912), başlangıçta materyalizme meyilli iken, daha sonra, İslâm ahlâkına ve doktrinine kuvvetle bağlanmış; Draper'in *Din ve Bilim Çatışması* adlı kitabını dilimize kazandırmıştır. *Tarih-i Hikmet* adlı bir kitap kaleme almış, böylece, kısa da olsa, bir felsefe tarihi kitabı denemesi yapmıştır. Ayrıca, kendi çıkarmış olduğu *Dağarcık* dergisinde, tercüme ve telif bazı felsefi makaleler yayınlamıştır. Bu dergide yayınlamış olduğu *Felsefe* ve *Felasife* adlı yazısında şunları söylemiştir: *Felsefe* kelimesi, aslında, Yunanca *philo / sophia* kelimelerinden oluşmuştur. *Felsefe*, bugüne kadar çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, bazıları onu, "felsefe, insanlığın özü üzerinde düşünce yürütmektir" diye, bazıları "felsefe, insanın evrenle olan ilişkisini düşünmekten ibarettir" diye, bazıları da "evrenin bütün kısımlarının birbiriyle olan bağlantı ve ilişkileri üzerinde

düşünmektir” diye tanımlamışlardır. (A. Mithat ‘Felsefe ve Felasife’, *Dağarcık*, 1/2, s.80-86; 1/4, s.121-124; H.Z. Ülken 1940: 111-115)

Bundan sonra, Ahmet Mithat, Thales’ten Sokrates’e kadar bir felsefe tarihi bilgisi vermiş ve şöyle demiştir: Dünyada hiçbir filozof olmamıştır ki, evrende bir manevi kuvvetin hüküm sürdüğünü görmemiş ve onu anlamamış olsun. Bunu, hepsi görmüşler ama, onun özünü tayin etme bakımından birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan sonra da, yine bu yazısında, “feylesof” deyince, herkeste dinsiz veya kayıtsız bir insan fikri uyandığını belirtmiş ve “filozofun mu bilim adamı, yoksa bilim adamının mı filozof” olduğu konusundaki tartışmalardan söz etmiştir. Daha sonra din ile felsefeyi karşılaştırmış ve Nasıl ki felsefe, her yerde hakikati ararsa, din için de aranan hakikattir demiştir. Felsefenin Sergüzeşt-i Ahvâli (A. Mithat, Felsefenin Sergüzeşt-i Ahvali, *Dağarcık*, 1/5, s.155-160; 1/6, s.162-166; 188-192.) adlı yazısında ise, dar görüşlülük ve taassup yüzünden fikir özgürlüğüne karşı yapılan baskılardan söz etmiştir. Amacı, dilde sadeleşmeyi sağlamak olan Ahmet Mithat, bu derginin yanı sıra, İttihat, Matbaa-i Amire, Takvim-i Vekâyi ve Tercüman-ı Hakikat (1876) gazetelerinin de kuruculuğunu yapmış ve diğerlerinde olduğu gibi, bu sonuncusunda da çeşitli makaleler, hikâyeler ve romanlar yayınlamıştır.

1815’te Mühendishaneye matematik profesörü olarak tayin edilen İshak Hoca ve Tamanlı Rıfkı Efendi, matematiğe ilişkin ilk ciddî çevirileri yapmışlar, Vidinli Tevfik ise, ülkemizde, matematik ile felsefe arasındaki ilişkileri göstermiştir. (H.Z. Ülken 1940: 757-775). Aynı zamanda, Vidinli Tevfik, Ahmet Muhtar Paşa ve Yusuf Efendi ile birlikte, 1864’te “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye” cemiyetini kurmuştur. Daha sonra, bu cemiyete, Nâmık Kemâl de katılmıştır. 1860’ta ise, “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” kurulmuştur.

Felsefede atılmış ilk adımlardan bir diğeri, İbrahim Ethem’in 1895’te dilimize çevirdiği Descartes’ın *Discourse de la Methode*’udur. (H. Z. Ülken, 1979: 223)

Mantık alanında da bu dönemde, çeşitli eserler dilimize kazandırılmıştır. Ali Sedat ve İsmail Gelenbevi, bu çevirilerde önemli rol oynamışlardır. İlk çevrilen eser, İtalyan Gallupi’nin *Miftâhu’l-Fünûn*’udur. Dilimize kimin çevirdiği bilinmeyen, ama, eski mantıkla yeni mantığı ilk defa yan yana getirmesi ve Batı felsefesine kapı açması bakımından dikkate değer bir eser olarak nitelendirilen *Miftâhu’l- Fünûn*, 1868 ve 1872’de olmak üzere iki kez basılmıştır. (H. Z. Ülken 1979: 221 ve N. Öner, 1967: 35)

Felsefe, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüş ve sürdürmektedir. (Ü. Öktem, Cumhuriyet ve Felsefe, *Araştırma* 16, 39-58).

1.2. Felsefe Ne İşe Yarar? Ne Sağlar? Ne Kazandırır?

Bu sorular, esasında, felsefenin ne olduğuna ilişkin sorulardan ancak birkaçıdır. Doğru düşünmenin kalıplarını veren mantıkla birlikte felsefe, günlük yaşamda elbette gereklidir. O, kimilerinin zannettiği gibi bulutların üzerinde uçan ve ne idüğü belirsiz, anlamsız ve gereksiz bir deli zırvası, ukalalık, akademik bir gevezelik değildir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, felsefe, tıpkı bilim gibi, günlük yaşamda daima bizimle beraberdir. Çünkü o, bizim düşünsel bir ürünümüzdür. (Ü. Öktem, *Günlük Yaşamda Felsefe*, *Araştırma* 17, 81-92).

Felsefe, Astroloji gibi, faydasız, boş bir uğraş değil, günlük yaşamda farkına varılamayan, bundan dolayı da özel bir kelimeyle adlandırılmayan objelere ve ‘varlık’, ‘oluş’, ‘öz’, ‘görünüş’, ‘gerçeklik’, ‘zorunluluk’, ‘olasılık’, ‘zaman’, ‘mekan’ gibi kavramlar arası ilişkilere dikkat etmemizi sağlayan **bir düşünsel eylemdir**. Düşünsel bir eylem ve deneyime dayanarak bilgeliğe ulaşma çabasının bir ifadesi olan felsefe, sadece bilge olmaya, *sophi*ya varmak için varoluş bilincinin derinleşmesine, ilgilerin genişlemesine yönelik egzistansiyalist bir çaba değil, aynı zamanda bu uğurda yapılan **bir zihin jimnastiğidir; zihnin gelişmesi için gerekli bir yoldur**. Bir şeyi bilmek, anlamak, açıklamak, kavramak, temellendirmek, birbirinden apayrı ve dağınık olarak algılanan şeyleri birbiriyle ilişkileri içinde görmek, yani onları bir sistem haline koymak, felsefenin öz varlığıyla ilgili bir niteliktir. Bu yüzden filozoflar, bilimlerin ötesinde kendileriyle bütünün kavranabileceği esas ideleri ararlar. Onlar teoriler, hipotezler kurarlar, temellendirme ve kanıtlamalarla kendi içerisinde birlik ve tutarlılık gösteren bir sisteme varmaya çalışırlar. Örneğin, ‘Felsefe’ yerine ‘felsefi bilim’ deyimini kullanan Fransız filozofu Paul Janet (1823-1899), felsefede de tıpkı bilimde olduğu gibi teoriler ve hipotezler kurulabileceğini ifade etmiş; felsefede de tartışma alanı dışında kalmış, doğruluğu herkesçe kabul edilmiş olan önermelerin varlığı tespit edilirse, felsefenin **bilimsel olan meseleleri** de ispat edilmiş olacaktır’ demiş ve geometri gibi bir bilim kabul ettiği ‘çözümü istenen meseleler bilimi’ olarak nitelediği felsefenin bilimselliği konusunda ısrar etmiştir. (Ü. Öktem 1997: 59).

Olaylara ve olgulara bütüncül bir görüşle bakmak, eleştirel bir zihne sahip olmak ve hoşgörünün gerekliliğinin bilincinde olmak, bize felsefenin sağladığı geniş bir ufuktur. İnsanın kendisiyle hesaplaşması ve eleştirel bir tavırla neyin erdem, neyin erdemsizlik, neyin hak neyin haksızlık olduğunu açık olarak belirlemesi, ancak felsefe sayesinde olmaktadır. Hak bildiği değerler uğrunda ömrünü tüketmiş olan Antik Yunan'ın ünlü filozofu Sokrates'in de dediği gibi, *hoşgörülü, olgun ve kendini bilen bir insan yetiştirmek için felsefeye ihtiyaç vardır*. İnsanın her devirde, içinde yaşadığı evreni ve kendisini tanımak ve anlamak amacıyla yapmış olduğu araştırmadan başka bir şey olmayan felsefe, aynı zamanda, mutlak olana ulaşma ve bu sayede mutluluğa kavuşma yollarını da gösterir.

Felsefe, olanın olduğu gibi bilinmesini, insanın var olanlar karşısında kendine uygun bir tavır almasını, bir konuya bütüncül olarak yaklaşmasını, dogmatizm ve fanatizmden kurtulmasını yani düşünsel olarak olgunlaşmasını ve tevazu sahibi olmasını da sağlar. Nitekim, felsefenin bu yönünü vurgulamak için Modern felsefenin kurucusu Fransız filozofu Rene Descartes, *felsefesiz yaşamak, gözü kapalı yaşamaktır* derken, ünlü fizyolog Claude Bernard da aynı fikri destekleyici mahiyette olmak üzere *jimnastik sayesinde bedenimiz güçlendiği gibi, bir zihin jimnastiği sayılan felsefe sayesinde de aklımız güçlenmektedir* demiştir. (N. Öner 1995: 20).

Felsefe, entelektüel kültürün gelişmesi için onun tüm öğelerinin bütüncül bir görüşle ele alınmasında ve toplumun gelişip yükselmesinde önemli bir rol oynar. Bu hususa, on yedinci yüzyıl düşünürlerinden Katip Çelebi de dikkati çekmiş, Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesine başlıca sebep olarak, felsefe derslerinin medreselerdeki eğitim-öğretimden kaldırılmasını göstermiştir.

Felsefe, sağladığı şeyler daima göz önünde bulundurulursa, sadece kendisiyle uğraşanlar için değil, aynı zamanda diğer kültürel alanlarda zihni faaliyetlerde bulunanlar için de gereklidir. Çünkü insan, doğası gereği, kendisini ve evreni sorgulamaktan hiçbir zaman kurtulamaz. Aristoteles bu hususu, *'felsefe yapmamak için bile felsefe yapmak gerekir'* diyerek vurgulamıştır. O halde, felsefe, filozof için olduğu kadar bilim insanı, din adamı, politikacı ve sanatkar için de elzem ve kaçınılmazdır. Bu takdirde bilim felsefesi, din felsefesi, siyaset felsefesi ve sanat felsefesi gibi çeşitli felsefi disiplinler ortaya çıkar. Bu disiplinlerde başarılı olanlar ise bilimi, dini, siyaseti ve sanatı en iyi bilenlerdir. Örneğin fizik felsefesi yapabilmek

için öncelikle yeterli düzeyde fizik bilgisine ihtiyaç olduğu aşıkardır. Aynı şekilde din felsefesi yapabilmek için öncelikle yeterli düzeyde din bilgisine, siyaset felsefesi yapabilmek için siyaset bilgisine, sanat felsefesi yapabilmek içinse sanat bilgisine ihtiyaç vardır. Bütün bunlardan anlaşılan felsefenin bilimi, dini, siyaseti, sanatı bile kendisine inceleme konusu yapabilecek durumda olduğudur. Bu da, aynı zamanda onun, bilimden hem daha geniş, hem de daha üst düzeyde bir etkinlik olduğunu gösterir. Böylece, felsefenin, bilime, dine, sanata ve siyasete de yarar sağladığı anlaşılır. Felsefenin bilime sağladığı yarar onu daha ileri götürmesidir. Şöyle ki: Bilim felsefesini ele alacak olursak, o, daha sonra gelecek olan bilim insanlarının, çalıştıkları alanda araştırma yapma imkanlarını arttırır, görüşlerini zenginleştirir. Bu da son derece önemlidir. Aynı şekilde, bilim, din, sanat ve siyaset de felsefeye dayanır. Şöyle ki: asırlar önce yaşamış ünlü bir hekim olan Galenos'un *Erdemli Bir Hekimin Filozof Olması Gerekir* adlı eserinin başlığı bile bize bunu gayet iyi bir şekilde anlatır. (M. Türker, 'Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos' *Erdem* 4/11, s.507-527; *Türkiye I. Felsefe- Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.297-304). Yine, her ideoloji de felsefeye dayanır. İdeologlar, felsefeden aldıkları fikirlerle ideolojilerini kurar ve bunları gazete, dergi, kitap, konferans gibi araçlarla çeşitli kitlelere yayarlar. Bir ideolojinin savunucusu olanlar, çoğu kez adlarını bile duymadıkları filozofların fikirleri peşinde koşarlar. (N. Öner 1995: 29)

Şu halde, anlaşılmış olmalıdır ki, felsefe, boş ve anlamsız, kaçınılması gereken, küçümsenen bir uğraş olmayıp, bilakis toplumda kendisine her zaman ihtiyaç duyulan eleştirel, düşünsel bir eylemdir.

1.3. Felsefe-Felsefe Tarihi /Bilim-Bilim Tarihi İlişkisi

Felsefenin ve bilimin doğuş ve gelişme seyirlerini en doğru ve en sağlam biçimde, kuşkusuz, onların tarihleri yani Felsefe Tarihi ve Bilim Tarihi verir. *Felsefe, felsefe tarihine münhasır kalmalıdır* görüşünü ileri sürenlere karşı, hatırı sayılır bir felsefe tarihçisi Ernest von Aster'in şu sözleri oldukça dikkat çekicidir:

Matematik tarihini dikkate almaksızın matematik meselelerini halledebiliriz. Ama felsefe tarihini dikkate almaksızın, felsefe meselelerinin incelenmesi asla mümkün değildir. Bunun nedeni, felsefe meselelerinin ebedî bir karakter taşımalarındandır. Felsefe Tarihi, ölünün değil, canlının, hâl-i hâzırın tarihidir. O, eski

sistemleri katologize eden, eskilerin söylediklerini bize nakleden bir bilim olduğu müddetçe, tarih değil, kronoloji olur. Bu bilimin tarih olabilmesi için, yeni bir ruhla, eski meseleleri yeniden yaşaması, felsefe tarihinin bizzat “felsefe” olması gerekmektedir. Üstelik, felsefe, insanın, her devirde, kendi kendisini anlamak ve tanımak amacıyla, yapmış olduğu bir araştırmadan başka bir şey değildir. Böyle bir araştırmanın ise, tarihe ve tarihî bir temele dayanması zorunludur. (E.v. Aster 1939: 10).

Hakikaten, felsefe yapmak ya da felsefe alanında çalışmak, Ernest von Aster’in de belirttiği gibi, geçmişteki başarı ya da başarısızlıkları da sürekli olarak göz önünde bulundurmaya, onlar üzerinde düşünmeyi gerektirir; felsefede meselelere, her devirde geçmişle ilişkisi çerçevesinde yaklaşılar ve bu suretle onlar yeni bir görüş açısından değerlendirmeye tabi tutulur; yanıtlanmaya çalışılır. İşte bu nedenle, felsefe tarihi göz ardı edilerek felsefe meselelerinin incelenmesine; felsefe yapmaya asla imkan yoktur. Bu da, can damarı soru sormak, araştırmak ve düşünsel denemeler yapmak olan felsefe ile felsefe tarihinin objektif olarak bağlılığından, çözümlerine de imkan olmamasından kaynaklanan bir durumdur. (H. Heimsoeth 1986 : 10). Çok eski olmakla birlikte, daima yeni baştan ve yeni bir biçimde ortaya atılan felsefe meselelerine, ancak geçmişle ilişkisi çerçevesinde yaklaşıldığı takdirde, “bilinmeyenin bilgisi” edinilir; meselelerin yeni bir yönden aydınlatılabilmesini sağlayacak yeni bir görüş getirilebilir. (T. Mengüşoğlu 1983: 99). Bu nedenle, günümüzde felsefe yapmak ve güncel felsefi meseleleri anlamak için öncelikle Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi, Antik Yunan’ın büyük filozoflarının varlık, bilgi ve değer hakkındaki düşüncelerini, ortaya koydukları fikirleri, kavramları, savları bilmek zorunludur. Öyle ki, hiçbir filozof yoktur ki, kendisinden önceki filozoflarla ve onların felsefeleriyle bilinçli bir şekilde hesaplaşmamış, onlardan etkilenmemiş ve kendisinden sonraki filozofları etkilememiş olsun; örneğin Hegel, kurmuş olduğu sistemini, neredeyse, başta İlkçağın ünlü diyalektikçisi Herakleitos olmak üzere, Platon, Aristoteles, Plotinos gibi kendisinden asırlar önceki bütün filozofların görüşleriyle, felsefeleriyle hesaplaşarak geliştirmiştir. İşte bu yüzden, felsefe yapacak olan kişi, felsefe tarihi kitaplarını incelemeli, kaliteli, verimli bir felsefe eğitimi almalıdır. Bu hususu, on sekizinci yüzyıl öznel idealist Alman Aydınlanma filozofu Kant da *felsefeyi değil, felsefe yapmayı öğrenmek, düşünceleri değil, düşünmeyi öğrenmek öğretimin amacı olmalıdır* diyerek çarpıcı bir biçimde dile getirmiştir. Zira, ona göre, öğrenilebilecek felsefe yoktur; ancak felsefe yapmak öğrenilebilir.

Şimdi, yüce Atatürk'ün Hayatta En Hakiki Mürşit (Yol Gösterici) olarak nitelendirdiği ve direktifleriyle 1935'te kurdurttuğu, akademik personeli olmaktan gurur duyduğum Dil ve Tarih Coğrafya Fakültemizin de alnında yazılı olan bu sözündeki bilimin ne olduğunu incelemeye geçebiliriz.

2. Bilim Nedir?

İnsanoğlunun evreni anlama ve açıklama gayretlerinin bir modeli olan, Latince “Scientia”, “bilgi” anlamına gelen, ama, bugün, sadece belli bir bilgi çeşidini yani bilimi, *bilimsel bilgiyi* kastederek kullanılan bu sözcüğün kapsama alanı oldukça genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Öyle ki, bugün ‘bilim’ denince, tepkimeye giren atomlardan, zihinsel süreçlere, matematiksel termodinamik kanunlardan, ekonomideki hızlı gelişmelere, son derece mikroskobik virüsler üzerindeki çalışmalardan, galaksi dışındaki nebulara, kültür ve kristallerin doğuş ve yok oluşlarından, atomlar ve evrenlerin doğuş ve yok oluşlarına kadar her şey anlaşılmaktadır. Bu nedenle, günümüzde, artık, hiç kimse onun, belli bir yanından daha fazlasını elde edemez. Bilimi temele alan bilimsel etkinlikler, esasında, medeniyet tarihi ile başlar. İlk medeniyetler, M.Ö.5000-4000 yıllarında Mısırlılar ve Mezopotamyalılar tarafından kurulmuştur. Bu medeniyetlere baktığımızda, onların, matematik, astronomi ve tıp alanlarında gayet gelişmiş bilgilere sahip olduklarını görürüz. İşte, temelini, Mısırlılar ve Mezopotamyalılarda bulan ve günümüzde oldukça genişlemiş ve çeşitlenmiş olan bilimsel konular, acaba bir formül altında toplanabilir mi? Elbette. Bilim insanlarıncı, bunların tümü, yapılan sistemli ve tarafsız deney ve gözlemlerle, gözlem sonuçlarının denenmesi ve sınıflandırılmasıyla bir formül altında toplanabilmekte, yani genel kurallar ya da “kanunlar” çıkarsanabilmektedir. Daha sonra, bu kanunlar, yapılan sonraki gözlemlere de uygulanarak yeni gözlemlerle, kabul edilen kanunlar arasında bir uygunsuzluk olup olmadığı tespit edilmekte; olduğu takdirde, başarısızlıklar, genellikle kanunların değiştirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu değişiklikler, henüz yapılmamış sonraki gözlemlere de rehberlik etmekte ve bu, böylece sürüp gitmektedir.

Acaba, bilimin ne olduğunu belirlemek, yani onu tanımlamak, ‘bilim nedir?’ sorusuna herkesin üzerinde birleşebileceği bir yanıt verebilmek mümkün müdür? Tıpkı felsefede olduğu gibi, belki de değildir. Zira, hiç durmadan değişen ve gelişen, birtakım yasa ve kuralların bütününden ibaret olan örgün, yani önermelerinin mantıksal bir ilişki içinde olduğu, sağlam ve güvenilir bir bilgi türünün, kısacası ‘bilim’ in tanımlanması çok

zor olmakla birlikte, yine de, çok eski zamanlardan beri tanımlanmaya ve sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Örneğin, zamanımızdan iki bin beş yüz yıl önce yaşamış Antik Yunan filozofu Aristoteles onu, *nedenlerin bilgisi* (Aristoteles 2018: 40), Modern Çağ İngiliz filozofu Francis Bacon, *formların bilgisi* (F. Bacon 2000:55; H. Batuhan ‘Tarihsel Bakımdan Felsefe ve Bilim’, *Türkiye I. Felsefe Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.318), yirminci yüzyılın ünlü fizik bilgini Einstein ‘*her türlü düzenden yoksun duyu verileriyle mantıksal olarak düzenli düşünce arasında uygunluk sağlama çabası*’ (A. Einstein 1940: 91 ve C. Yıldırım 1979: 15) ; yine aynı yüzyılın ünlü filozofu Russell ise, ‘*gözlem ve deneye dayalı, akıl yürütme yoluyla önce evrene ilişkin olguları, sonra bu olguları birbirine bağlayan yasaları bulma çabası*’ (B. Russell 1997: 8 ve C. Yıldırım 1979: 15) olarak tanımlamışlardır. Bu durumda, genel olarak söylemek gerekirse, *bilim, olaylar ve olgular arasındaki bağıntıları denetimli gözlem ve gözlem sonuçlarına dayalı, mantıksal düşünme yolundan giderek olguları açıklama gücü taşıyan hipotezler (açıklayıcı genellemeler) bulma ve bunları doğrulama metodudur* denilebilir (C. Yıldırım 1979: 16). Bilim, bu sayısız olayları ve olguları az sayıda birtakım bağıntılara indirgeyerek birbirine bağlar ve böylece evreni akılla kavranabilir bir hale getirir.

O halde, karakteristik özelliği gereği, teori ile deney arasında sürekli bir mekik dokuma halinde olan *bilim, aksiyom, postüla, tanım, hipotez vb. gibi önermelerden atlamasız çıkarışlarla yapılmış önermeler ağı veya deneyimsel yönetime dayanarak, bu ağ örneğine göre kurulmuş, önceden kestirmeye elverişli veya belgelere dayalı, artan, biriken, ilerleyen, ilerleten, sistemli ve tekniğe temel veren önermeler bütünüdür*. (M. Türker ‘Bilimsel Üzerine’, *Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri*, s.26). Kökleri, Platon’a hatta Pythagoras’a kadar giden, Modern Çağ’da ise, en ünlü temsilcilerini Descartes, Spinoza, Leibniz gibi, *filozof-bilim insanlarında* bulan bir görüşe göre, ‘**gerçek bilim**’, akıl yoluyla bulunan ve doğruluğu yine akılla kanıtlanan **zorunlu önermelerden** oluşur; dolayısıyla, zorunlu olmayan, muhtemel önermelerden kurulu bir bilim olamaz. Nitekim on sekizinci yüzyıl Alman Aydınlanmasının önde gelen isimlerinden Kant, “*metafizik, bir bilim olarak mümkün olamaz*” derken, işte tam da bu noktaya işaret etmiştir. Yine, bir bilim tarihçisi olan Burt, kimyaya bilimsellik vasfını Robert Boyle’un kazandırdığını; bunu başarmak için başvurduğu yöntemin de, duysal (empirik) olguların, akıl yoluyla analizinin dakik deneyle denetlenmesi olduğunu vurgulamıştır. (H. Batuhan ‘Tarihsel Bakımdan

Felsefe ve Bilim', *Türkiye I. Felsefe Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.317). Burtt, Newton'un da bilimsel çalışmalarında, metafizikten kaçınmak için elinden gelen her şeyi yaptığını, özellikle, olgulardan doğrudan doğruya türetilmeyen, 'açıklayıcı önermeler' diye adlandırdığı varsayımlardan hoşlanmadığını, onun '*hypothesis non fingo*' ('varsayımlarda bulunmuyorum') sözünü, bu tavrına destekleyici mahiyette kanıt olarak getirmiştir. Ancak, Newton, belki de bu tavrından ötürü, evrensel çekim kuvvetini bir türlü açıklayamamış, bunu, yirminci yüzyılın başlarında, salt teorik, hatta spekülatif denebilecek çabalar sonunda Einstein, 'Genel Rölativite Teorisi' ile açıklamayı başarmıştır. Bu nedenle, bu teorinin, bilimsel olmaktan çok felsefi bir teori sayılması gerektiğini ileri sürerek itiraz edenler de olmuştur. Fakat bugün, elimizde, bir teorinin bilimsel veya felsefi sayılmasıyla ilgili bir kriter yoktur. Ayrıca, Einstein'ın '*Genel Rölativite Teorisi*', günümüzde, daha çok bilim insanlarınca tartışılmakta ve teorik-fizik kürsülerinde okutulmakta olduğu için ister istemez "bilimsel" kabul edilmiştir. (H. Batuhan (1985) Tarihsel Bakımdan Felsefe ve Bilim, *Türkiye I. Felsefe Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.316). *Bilim, insanın düşünce ve muhayyilesinden fıskıran yeni buluşlarla daima tazelenmekte devam eder. Zamanla ilerlemesi ve yeni keşiflerle beslenerek gelişmesi bilimsel bilginin en seçkin vasıflarından biridir.* (A. Sayılı 1990: 30). *Medeniyette ileriliğin bir ölçüsü, bilimin ilerlemesine ayak uydurabilme ve bilimsel buluşlara, bunların toplum hayatındaki etki ve yankılarına intibak edebilme kabiliyetidir.* (A. Sayılı 1990: 84)

On yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda bilim insanlarının çoğu, olgu ve olaylara dar Pozitivist açıdan bakarak "bilim" den, sadece, gözlemlenebilir olayları inceleyip aralarındaki ölçülebilir yani matematiksel formüllere dökülebilir ilişkileri bulmaya yönelik empirik araştırmaları kastetmişler ama bugün, artık bu dar pozitivist anlayışın yerini, aşağıda sunduğumuz üzere, çok daha geniş, kapsamlı bir görüş almıştır:

Bilim, olgusaldır, mantıksaldır, objektiftir. Eleştiricidir. Genel arar, genelleycidir, seçicidir. Genel geçerlidir, süreklilik arz eder. Hayal gücüne dayanır, yaratıcılık gerektirir ve ele aldığı olgular ve olaylar her ne zaman ve her nerede olursa olsun tekrarlanabilir, vardığı sonuçlar zaman ve mekâna göre değişmez. O bakımdan, bilim, hiçbir dil, din veya ırka mal edilemez. O, insanlığın gerçekten ortak malıdır. Bilim, ayrıca, kendi kendini düzeltme veya

mükemmelleştirme kabiliyetine de sahiptir. Bilimin asıl amacı ise, insanın emrine sağlam bilgi sunmak ve bu suretle ona yarar sağlamaktır. (A. Sayılı ‘ Bilim Tarihi Perspektifi İçinde Bilgi ve Bilim’, Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri, s.23)

Burada verilen bilim tanımlarına, özellikle Einstein’ın ve Russell’in tanımlarına dikkat edilecek olursa, her ikisinin de olgulardan ve mantıksal akıl yürütmelerden söz ettikleri görülür. Ancak, Einstein, bilime, rasyonalist açıdan; Russell ise, empirik açıdan yaklaşır. Einstein’a göre, bilim, aklın düzenleyici niteliğini, yani, mantığı kullanarak karmaşık olan olgular dünyasını anlaşılır kılmaya çalışırken; Russell’a göre ise, bilim, zaten düzenli olan doğadaki bu düzeni bulmaya ve dile getirmeye çabalar. Bu durumda, ona göre, akıl, karmaşık olan olguları düzenleme görevini değil, gözlem yoluyla tespit edilmiş olan bu olgular arasındaki ilişkileri bulma görevini üstlenmiştir. Anlaşıldığı üzere, Russell, Einstein’ın tam tersine, doğayı düzenli saymakta; bilimi de, bu düzeni bulma ve dile getirme çabası olarak değerlendirmektedir. Şu halde, bilim, ne salt aklın, ne de katıksız gözlem ve deneyin sonucudur. Bu da demektir ki, bilim, aklın ve duyu verilerinin uygun biçimlerde birleşmelerinden oluşur. O, ne sadece gözlemlerden endüksiyon yoluyla genel sonuçlar çıkartmaktır ne de, salt a priori dedüktif yöntemlere dayanan bir uğraştır. Bu önemli hususu, on sekizinci yüzyıl Alman Aydınlanmasının özne idealist filozofu Kant da *bilgilerimizin içeriğini duyu verilerimiz, biçimlerini ise, aklın verileri olan kategorilerimiz, kavramlarımız oluşturmaktadır* anlamına gelen *görüşüz kavramlar boş, kavramsız görüşler kördür* ünlü sözüyle dile getirmiştir. (T. D. Weldon 1958:135 ve M. Gökberk 1974: 411).

L. W. Hull gibi bazı bilim insanları, bilimin sınırlı ve ayrıntılı meselelere yöneldiğini; örneğin, evreni anlama meselesini, hem ayrıntılı olan bilimsel yaklaşımla hem de kuşatıcı olan felsefi yaklaşımla, iki değişik düşünsel yoldan giderek çözümlemenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu durumda, ona göre, bir insan, araştırmalarını çok sınırlı meseleler üzerinde yoğunlaştırıyorsa, bilim insanı; geniş, kapsamlı meselelere yöneltiyorsa, filozof sayılmalıdır. Kanımızca, bu oldukça belirsiz bir ölçüttür; çünkü tıpkı İlkçağ Yunan’da olduğu gibi, ki İlkçağ Yunan Doğa filozofları da, bilindiği üzere, öncelikle doğa bilgini, doğa araştırmacısı; sonra, filozofturlar, gerek on dokuzuncu, gerek yirminci yüzyılda, Huxley, Whitehead, Russell gibi ve gerekse içinde bulunduğumuz yirmi birinci yüzyılda, her iki türden meselelerle uğraşan bir çok araştırmacı vardır. O takdirde, bunlar,

bilim insanı mı filozof mu sayılacaklardır? Hull’a göre, tabii ki, öncelikle özde bilim insanıdır. Ancak, bugün bilim insanları, sadece, ‘solucanın sindirim sistemi nasıl işler?’, ‘güneş yeryüzünden ne kadar uzaklıktadır?’, ‘Işık hızı geçtiği ortama göre nasıl değişir?’ türünden sorulara değil, aynı zamanda, ‘ışık nedir?’, ‘maddenin en son parçaları nelerdir?’, ‘evren ne zaman ve nasıl oluşmuştur?’, ‘hayatın kaynağı nedir?’ tarzındaki sorulara da yanıt aramaktadırlar. Bu türden soruları soranlara, eskiden ‘filozof’ deniyordu. Ama, şimdi, aynı soruları bilim insanları yeniden sorduklarına göre, onlara da filozof mu denilecektir? Nitekim, Milattan önce birinci yüzyılın sonlarına doğru, Strabon, bugün bizim doğa bilimleri dediğimiz konularda araştırma yapanlara ‘filozof’ dendiğini yazmaktadır. (H. Batuhan ‘Tarihsel Bakımdan Felsefe ve Bilim’, *Türkiye I. Felsefe Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.316).

Antik Yunan’da, Aristoteles, her türlü teorik bilgi edinme arzu ve çabalarının bir ifadesi olan felsefenin, İlk Felsefe, Fizik ve Matematik olmak üzere, başlıca üç bilgi dalını oluşturduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde, Theophrastus’un bir kitabına ‘Fizikçi Filozofların Görüşleri’ adını vermiş olması da bunu göstermektedir. Gerçi, Modern Bilimin ilk önemli ürünlerini vermeye başladığı on yedinci yüzyılın başlarında, ilk defa Galilei, ‘*Discorsi et Dimostrazioni Mathemathice Intorno Nuove Scienze*’ adlı kitabının başlığında ‘felsefe’ yerine ‘bilim’ deyimini kullanmıştır.

Ancak, gerek Kıta Avrupa’sının gerekse Ada’nın yani İngiltere’nin büyük araştırmacıları, yaptıkları işi nitelerken ve yazdıkları kitapların başlıklarında ‘felsefe’ sözcüğünü kullanmakta devam etmişlerdir. Örneğin, Descartes, bugün, ‘bilimsel’ dediğimiz konulara ayırdığı iki önemli kitabına ‘*Felsefenin İlkeleri*’ ve ‘*Felsefe Denemeleri*’ adlarını vermiştir. İngilizler ise, ‘felsefe’ sözcüğünü, genellikle ‘deneysel’, ‘doğaya ait’ anlamında kullanmışlardır. Bugün bile, bazı İngiliz Üniversitelerinde, teorik-fizik kürsülerinin ‘Doğa Felsefesi’ adıyla anıldıklarını biliyoruz. (H. Batuhan 1991: 311). Örneğin Henry Power, 1664’te yayınladığı eserine ‘*Experimental Philosophy*’ ; Newton da 1667’de yayınlanan şaheserine ‘*Philosophia Naturalis*’ adını vermiştir. Newton bazen ‘*Experimental Philosophy*’ deyimini de kullanmıştır. Robert Boyle’un iki eseri de ‘*Mechanical Philosophy*’ (1674) ve ‘*Experimental Natural Philosophy*’ (1663) adlarını taşımaktadır. John Dalton’un kimya araştırmaları ile ilgili eserine ‘*New System of Chemical Philosophy*’ (1808) adını verdiğini;

ondan bir yıl sonra yayınlanan Lamarck'ın ünlü eserinin de '*Philosophie Zoologique*' (1809) başlığını taşıdığını biliyoruz. Bütün bu kullanımlardan, bugün, 'bilim' dediğimiz faaliyetlere, 'felsefe'nin bir alt türü gözüyle bakıldığı anlaşılmaktadır. İngiliz filozoflarının genellikle 'felsefe' ile 'bilim' arasında öze bir ayırım görmediklerini Hume'un '*Moral Philosophy*'ye deneysel yöntemleri dahil etmek isteşinden de anlamak mümkündür. İngiltere'de, 'felsefe' sözcüğü yerine 'bilim' sözcüğünü ilk kullanan William Whewell (1840) olmuş, ondan sonra da sözcük literatürde daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, çok ilginçtir ki, bu gelişmeye, belki de bütün zamanların en büyük 'deneysel' fizikçisi olan Faraday gibi bazıları itiraz etmişlerdir. O, kendisine 'bilim adamı' (scientist) yerine 'doğa filozofu' (natural philosopher) denmesi konusunda ısrar etmiştir. Bütün bunlardan, 'felsefe' ve 'filozof' deşimlerinin, o dönemde, İngiltere'de henüz prestijini yitirmediğı, küçümsenmediğı; tam tersine oldukça revaçta olduğı anlaşılmaktadır.

Fizik, kimya gibi bugün 'pozitif' diye nitelendirdiğimiz bilim dallarındaki hızlı, hatta bazen göz kamaştırıcı gelişmelerle birlikte *bilimin* gittikçe artan bir saygınlık kazanması karşısında, Auguste Comte ile birlikte, felsefede de 'pozitivist anlayış' baş göstermiş, bu anlayış, Wittgenstein'in *Tractatus*'unda en aşırı ifadesini bulmuştur. Şöyle ki: Onun için, bilimsel olmayan yöntemlerle doğruyu aramak, neredeyse abesle iştigalden başka bir şey değildir; yani ona göre, felsefe anlamsızdır. Özellikle kendi araştırma alanının önemine ve kendi kullandığı yöntemlerin üstünlüğüne fazla inanan insanların, başka alanlarda değışik yöntemlerle çalışanlara karşı küçümsemeyle baktıklarını, tarihteki pek çok örnekten, biliyoruz. Genellikle, 'bilim dediğın matematik gibi kesin olmalı, olgusal bilim de neymiş? 'tezini savunan matematikçilerle empirik bilimlerde çalışanlar arasında; çığır açıcı buluşları kendilerine mal eden teorik fizikçilerle bu buluşların empirik sonuçlarını denetleyen deneysel fizikçiler arasında; fizikçilerle kimyacılar, kimyacılarla biyologlar, biyologlarla psikologlar, psikologlarla sosyologlar, sosyologlarla tarihçiler, tarihçilerle vakanüvisler arasında ve kendilerine *bilim insanı* sıfatını yakıştıran bazı kendini bilmezlerle bazı felsefeciler arasında zaman zaman buna tanık oluyoruz. İşte, bu bilim insanı geçinenler, bilimin de başlangıçta, tıpkı felsefenin giriştiğı şiddetli tartışmalara benzer tartışmalara girişmiş olduğundan endişe duymamaktadırlar. Bu tartışmalardan biri, teorik bilim ile uygulamalı bilim arasındaki tartışmadır. "Pozitif bilim" ile "Belirlenmemiş bilim" ya

da başka deyişle, “Felsefe” arasındaki tartışma her ne ise, teorik bilim ile pratik bilim arasındaki tartışma da aynen odur. Bilim insanlarını, filozoflara karşı koymaya iten, gerçek ve somut şeylerden alınan zevk her ne ise, uygulamacıları, yani salt teorinin ne işe yaradığını soran iş insanlarını ve ziraatçıları de bilim insanlarına karşı koymaya iten şey, esasında yine odur. (H. Batuhan ‘ Tarihsel Bakımdan Felsefe ve Bilim’, *Türkiye I. Felsefe Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.312).

Wittgenstein, filozofları, oldum olası *çözüm*lenemez bir takım meselelerle boş yere vakit geçirmekle itham etmiştir. Çünkü aşırı pozitivist biri olarak, ona göre, bilimin yöntemini uygulamayan her düşünsel uğraşı, boş ve anlamsızdır. Wittgenstein, böylece felsefeyi yadsımış, deneysel bilimi ise, baş tacı etmiştir.

Acaba, felsefenin meseleleri gerçekten *çözüm*lenemez midir? Bunu 20.yüzyılın başlarında yaşamış ünlü Fransız filozofu P. Janet, bilim ve felsefeyi karşılaştırdığı ‘*Metafizik ve Psikolojinin İlkeleri*’ adlı eserinde uzun uzadıya tartışmıştır. Şöyle ki: ona göre, “*çözümü istenen, *çözüm*lenmemiş meseleler bilimi*” olmak bakımından bir bilim, yani felsefe, her ne suretle olursa olsun vardır ve var olmak durumundadır. Bunu hiç gözden kaçırmamak gerekir. Şöyle ki: felsefi bir meselenin *çözümü* sırasında, kuruntusal da olsa, bir sonuca ulaşılabilir; ama, ele alınan meselenin kuruntusal olduğu iddia edilemez. Örneğin, “bir kuyruklu yıldızın gezegenimize etkisi nedir?” meselesi kuruntusal bir meseledir; ama, “evren ezelî midir değil midir?” yani “evrenin bir başlangıcı var mıdır yok mudur?” meselesi, *çözümü* mümkün olmayan bir mesele olsa bile, kuruntusal bir mesele değildir; çünkü elbette bu başlangıç ya vardır ya da yoktur. Aynı şekilde, insan, ya seçme hürriyetine sahiptir ya da değildir. Yine, evrenin bir sebebi (Tanrı) ya vardır ya da yoktur. Hatta, evrenin bulunduğu durumu göz önüne alarak, insan, “bu antinomilerin çıkmazından kurtulabilirim” zannına kapılsa bile, yine de, bu meselelerin *çözümünü* mümkün hale getirebilmek için, öncelikle, onların ortaya konulması şarttır. Sonlu bir zaman ve mekandan, sonsuz bir zaman ve mekanı düşünme, ölüm ile hayatın gizemini inceleme, yalnız, insanın elinden gelebilen şeylerdendir. Fakat bu gibi meselelerin *çözüm*lenemez olduğunu kabul edelim. Yine, hangi türden meselelerin *çözüm*lenemez olduğunu da bilmek lazımdır. Çünkü *çözüm*lenemez olduğu iddia edilen meseleler içinde, *çözüm*lenebilir olanları da bulunabilir. Dolayısıyla, bu *çözüm*lenemez olan meselelerin listesini yapmak gerekir. Bu iş yapılırken de, zaten yine, ister istemez bu meseleler ortaya konulmuş

olur. O halde, konusu, çözümü istenen meseleleri belirlemek ve kısımlara ayırmaktan ibaret olan bir bilim tasavvur ediyorum demektir. Bu bilim, yani felsefe, boşluğun haritasını yapacak ve bilinmeyenin coğrafyası olacaktır. Burada, çözümü istenen meseleler, bilimsel yolla uygun bir plana göre ortaya konulacak, aralarındaki genel ve özel oranlar belirlenecektir. Böylece, birbirlerine bilimsel ve sistematik bir tarzda bağlı olan ve bir silsile teşkil eden birtakım meseleler ortaya çıkmış ve bu meselelerle ilgili bilim (felsefe) de, “pozitif” adını almaya layık, kendisiyle uğraşılmaya değer bir bilim olarak belirginleşmiş olacaktır. *Demek ki, felsefe, çözümlenmemiş meseleleri bilimsel yöntemle çözmeye çalışan pozitif bir bilimdir.* Ona göre, her ne kadar, felsefe, “*çözümlenmemiş meseleleri olan bir bilim*” olmakla birlikte, aynı zamanda, *bilimin tarzına uygun bir şekilde düzenlenmiş bir meseleler kataloğudur.* Bu nedenle, felsefede, çözümü istenen bir mesele ile bir faraziye aynı şeydir. Çünkü, bir mesele ortaya atılırken, sadece bir soru sormakla kalınmaz, aynı zamanda her zaman olmasa da, genellikle, çözümü mümkün bir mesele ortaya atılmış olur.

Demek ki, çözümlenemez meselelerden bahsedilirken ne kesin, ne şüpheli, ne akla uygun hiçbir surette çözümü olmayan meselelerden değil, ulaşılması mümkün olan, bulundukları konum henüz sabit olmayan veya içlerinden birini tercih müşkül olan, benzer şekilde çözümü mümkün olan meseleler kast olunmaktadır. P. Janet’e göre, bir faraziye, çözümü istenen bir mesele gibi, şüpheyile karışıktır. Fakat bu şüphe, bir veya birçok çözümü istenen şeklin sınırı içinde mahsur kalmış, sınırlı bir şüphe olup, çözümü istenen meseleyi seçmeye bile yer bırakmayacak boş, mutlak, belirli olmayan bir şüphe değildir. *Felsefede tartışılan meseleler, hep var olanlara ilişkindir; dolayısıyla, var olanlara ilişkin bir silsile oluştururlar; yani felsefe meseleleri birer faraziyeden ibarettir.* O, bunu, felsefi meselelerden bazı örnekler vererek şöyle açıklar: “Evrenin bir başlangıcı var mıdır yok mudur?” diye sormak, meselenin, biri, başlangıcın olduğuna, diğeri, olmadığına yönelik iki faraziyeye imkan sağladığını tasavvur etmektir. Yine, aynı şekilde, “İnsan seçme hürriyetine sahip midir değil midir?” diye sormak da, bir yandan, seçme hürriyetini, diğer yandan, determinizmi farz etmek demektir. Benzer olarak, “Ruh ölümlü müdür ölümsüz müdür?” diye sormak ise, öte dünyadaki hayat ile yok oluş faraziyelerinden birini düşünmek demektir. Janet, “irade nedir?” gibi bir şeyin mahiyetine ilişkin sorular da sorulabileceğini, bu türden soruların ise, hiçbir suretle çözümlenemeyen meselelere göstergen olmadığını; ama, böyle olduğunu

söyleyenlerin de bulunabileceğini belirtir. O, böyle bir sorunun, ilkin insana hiçbir şeyi farz etmiyormuş gibi görüldüğünü, fakat esasında, şunları farz ettiğini ifade eder: “Bir kere iradenin ne olduğunu sormak, onu reddetmenin mümkün olup olmadığını sormak demektir. Dahası, onun herhangi bir eylemin yansımaları olup olmadığını sormak ve nihayet onun, sadece zihnin onayından ibaret bir şey olup olmadığını sormak demektir.” (Ü. Öktem 1997: 18-45).

Neyse ki, bili insanlarının ya da filozofların hepsi Wittgenstein gibi bir davranış sergilememişlerdir. Bilim Tarihinde, Einstein, Bohr, Heisenberg gibi alçak gönüllü, anlayışlı ve uzlaştırmacı *filozof-bilginlere* veya *bilgin-filozoflara* da rastlamak mümkündür. Bunlar, uzmanlaşmanın ayrılma, bölünme veya kutuplaşmayı gerektirmediğini ve insanoğlunun, bilgi edinme sürecinde denediği bütün yolların, aynı amaca yani ‘doğruyu bulma’ amacına yönelik olduğunu anlamış dehalardır. (H. Batuhan ‘Tarihsel Bakımdan Felsefe ve Bilim’, *Türkiye I. Felsefe Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.312). Bunlardan biri de, felsefe ile felsefe yapma yeteneğinin bağlı olduğunu söyleyen 20.yüzyıl Fransız filozofu Paul Janet’tir. Ona göre, felsefe, felsefe yapma yeteneğinin ya sonucu, ya meyvesi ya da aslı ve ilkesidir; ya onu doğurur ya da ondan doğar. Bazı bilim insanları, felsefi meseleleri açık olmayan, belirlenmemiş ve asıl bilimin inceleme alanına sığmaz şeyler olduklarından dolayı, ortadan kaldırmada fayda olduğu inancındadırlar. Oysa, felsefenin ortadan kalkması, felsefe yapma yeteneğinin, arkadan da teori kurma ve yüksek matematik ile fizik ve biyoloji gibi bilimlerin, hatta bilim yapma yeteneğinin bile ortadan kalkmasına yol açar. O halde, felsefeyi yaşatmak ve korumak bütün bilimlerin ortak faydası gereğidir.(Ü. Öktem 1997: 95). Buradan da açıkça anlaşılmaktadır ki, varlık, bilgi ve değer konusunda kapsamlı ve eleştirel bir düşünce olan felsefe, bütün bilimlerin temelindedir. Bu hususu İlkçağın ünlü *filozof-hekimi* Galenos da *Erdemli Bir Hekimin Filozof Olması Gerekir* adlı eserinde belirtmiştir. Galenos’a göre, eğer Hippokrates’i benimsiyorsak Tıp’tan önce felsefe tahsil etmemiz, felsefeyi kullanmamız, ondan yararlanmamız, onu uygulamamız gerekmektedir. (M. Türker ‘Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos’ *Erdem* 4/11, s.507; *Türkiye I. Felsefe- Mantık-Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s.297).

Felsefe için, *felsefi bilim* deyimini kullanan ve onu, tıpkı bilim gibi sağlam, güvenilir ve kesin bir bilgi türü olarak gören, bunu herkese de

kabul ettirmeye çalışan Paul Janet'e göre, felsefede de tıpkı bilimde olduğu gibi, kesin olarak çözümlenmiş ve tartışmasız meselelerle, objektif bir kriter vardır. Bununla birlikte, Janet, felsefenin bazı dezavantajları olduğunun da farkındadır. Şöyle ki: Bir kere felsefede, doğruluğu herkesçe kabul edilmiş olan meselelerin sayısı, herhangi bir bilim dalındaki bu tür meselelerden oldukça azdır. İkincisi, felsefede doğruluğu herkesçe kabul edilmiş olan malumat kısmı ve çeşitli ekolleri ayakta tutan sistematik düşünceler, faraziyelerle o kadar karışmış bir halde bulunur ki, bu iki unsuru bir diğerinden ayırt etmek son derece güçtür. Yine de, Janet, felsefenin bilimselliği konusunda ısrar eder. Bu hususta şunları söyler: *Eğer, felsefede, tartışma alanı dışında kalmış, doğruluğu herkesçe kabul edilmiş olan önermelerin varlığı ispat edilirse, felsefenin bilimsel olan meseleleri de ispat edilmiş olacak demektir.* Bunun için de, şöyle bir şart koşar: *Eğer, önermeler, birbirine uygun düşen en az iki felsefi sistemin her ikisince de kabul edilirse, göreceli de olsa, bu önermeler, bu iki sisteme göre "bilimseldir" denebilir.* Dolayısıyla, ona göre, diğer bilim dallarında olduğu gibi, felsefede de birtakım sağlam, doğruluğu herkesçe kabul edilmiş ve geçerli hakikatler vardır. Bu yüzden de, felsefenin bilimden aşağı kalır bir yanı yoktur. Üstelik o, geometri gibi bir bilimdir. (Ü. Öktem 1997: 49)

Şu halde, Janet ilkin, *felsefeye bilim denilse ne olur?, bilim denilen şey nedir ki?* diye bir tartışma başlatmış, bilimin yöntemini incelemiş, bu yöntemi, yani deney ve gözlem yöntemini kullanmadığı halde, tarih, iktisat, manevî bilimler gibi bilim sıfatını almış nice bilim (dalı) olduğunu belirtmiş, dolayısıyla bilim tanımını, içine felsefeyi de alacak şekilde genişletmek istemiştir. İkinci olarak, *felsefi bilim, evrensel bilim ve bilinmeyenin bilimi* olarak nitelendirdiği felsefeyi bilim, din ve sanat ile karşılaştırmış ve sonuçta, felsefenin geometri gibi bir bilim olduğu kanaatine varmıştır.

İşte, felsefe için *felsefi bilim* deyimini kullanmakla, felsefeyi *geometri gibi bir bilim* olarak kabul etmekle ve bilimsel yöntemi (deney ve gözlem yöntemini) felsefe için yeterli görmeyerek *yeni bir yöntem* arayışına girmekle fenomenolojinin kurucusu Edmund Husserl'i derinden etkilediği söylenebilen Janet'in, felsefenin kendine özgülüğünü sezmiş olmakla birlikte, onu, bir çeşit *bilim* kabul etmek gerektiği üzerinde ısrarla durmuş olması da son derece dikkate değerdir.

Bilim-Felsefe İlişkisi

Bir bilgi türü ve var olan' a ilişkin doğru bilgiyi elde etmek çabasında olmak bakımından aralarında fark olmayan felsefe ve bilim, her ikisi de, akla dayanan nedenlerle, gerekçelerle kendilerini haklı kılmaya çalışan bilinçli, yöntemli ve sistemli birer araştırma faaliyeti olup, genel ilke ve yasalara varmak ister; genellemeler yaparlar. Ancak, gerçeği, çeşitli özel açılardan, aklın ilkeleri aracılığıyla ispat etmek amacıyla ele alan bilim, daha az kavram ve soyutlamalara yer verir, daha az geneldir ve daha özel konuları inceler. Örneğin matematik onu sayı, sayı çeşitleri, uzunluk..vs. bakımından, fizik ağırlık, ısı, ses, elektrik, ışık.. vs. bakımından, kimya tuz, asit, baz vs. bakımından, biyoloji de onu mide, karaciğer, sinir, kas, kemik, hücre, gen..vs. bakımından ele alır ve inceler. (M. Türker 1975: 164-165).

Felsefe, hem olguları hem de değerleri inceleme konusu yaparken, bilim sadece olgularla veya ancak bir olgu olarak değerlerle ilgilenir ama ele aldığı olgular üzerinde 'iyi', 'kötü', 'doğru', 'yanlış', 'haklı', 'haksız' vb. türünden değer hükümleri veremez; onlara anlamlar yükleyemez. Bilimin önermelerinin doğrulanabilmelerine karşılık, felsefenin önermeleri doğrulanamaz. Bunun bir sonucu olarak, bilime dayanarak hesaplamalar yapıp ön deyilerde bulunma imkanına sahip olmamıza karşılık, felsefede böyle bir şey söz konusu değildir. Bilimsel araştırma ve buluşlar yapma yöntem ve usullerinin belli ve öğretilebilir olmalarına karşılık, felsefenin, filozoflar tarafından bile, üzerinde uzlaşılan belli ve standart bir araştırma yöntemi yoktur. Bu da, her filozofun kendine özgü bir felsefe yapma biçiminin olduğu anlamına gelir. Bu durum, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Kant'ın *felsefenin değil, felsefe yapmanın öğrenilmesi* gerektiği sözünde ne kadar haklı olduğunu gösterdiği gibi, felsefe yapmayı öğrenmenin bilim yapmayı öğrenmekten çok daha zor olduğunu da hatırlatır. Nihayet, bilime dayanarak onun uygulama alanı olan teknik geliştirilmesine karşılık felsefede böyle bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte, felsefenin tarihte ve hal-i hazırda kendisiyle en fazla ilişki ve etkileşim içinde bulunduğu kültürel faaliyet, bilimdir. (A. Arslan 2022: 31-32).

Felsefe, her şeyden önce insanın kendisini çevreleyen evreni, toplumu, insanın bizzat kendisini tanımak ve bilmek amacına yönelik olduğundan, çeşitli bilimlerin bütün bu konulardaki çalışmalarının sonuçlarından haberdar olmaması beklenemez. Öte yandan, bilimin amacı da doğru bilgiye ulaşmak olduğuna göre, o, doğru bilginin imkanı, koşulları,

kaynakları ve sınırları konusunda kendisine yol gösterebilecek, kendisini eleştirecek ve bilinçli kılacak felsefi soruşturmaların sonuçlarına kayıtsız kalamaz. Bununla birlikte, felsefe bilim değildir. Zaten böyle olması da beklenemez. Kant'ın da açıkça ortaya koymuş olduğu gibi, felsefenin bilimsel bilgi olması hiçbir zaman mümkün değildir. Zira bu, varlığı varlık olmak bakımından, aklın ilkeleri aracılığıyla, özüne varmak üzere kavramak isteyen felsefenin alanını darlaştırır, o yüzden sakıncalıdır; hatta felsefenin ortadan kalkmasına bile neden olur.

Şu halde, felsefe ve bilimin bir bilgi çeşidi olmak bakımından aynı oldukları kabul edilse bile, esasta ayrı oldukları aşîkardır. Bu ayrılık nereden kaynaklanmaktadır? Bu ayrılık, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, konuyu birinin genel, diğerinin özel açılardan ele alması, uyguladıkları yöntem ve amaçlarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, felsefe, bilimsel bilginin değerini, diğer bilgi türleri arasındaki yerini ve önemini de ortaya koymayı kendisine iş edinir. Bu takdirde, bilim üzerine bir felsefe yapılmış, yani bilimin üstüne düşünölmüş olunur ki, buna *Bilim Felsefesi* denir.

Bilim Felsefesi

Bilim nedir? Bilimsel düşünce nasıl bir düşüncedir? Bilimsel yaklaşım, bilimsel yöntem, bilimsel sonuç nedir? Bilimsel düşüncenin veya yöntemin yapısı, işleyişi nasıldır? Bilimsel sonuçların özelliğı, bilimsel yasa nedir? Bilimi diğer etkinliklerden ayıran özellikler nelerdir? Bilimin değeri nedir?... İşte bu ve benzeri sorular bilim felsefesinin sorularıdır. Bilim insanı bu tür soruları kendisine sormak zorunda olmadığı gibi, onları cevaplamak zorunda da değildir. Zira, bilim insanı bu tür sorular üzerinde düşünmeye, onları cevaplamaya başladığı andan itibaren artık bilim insanı gibi değil, bir bilim felsefecisi gibi iş görmeye başlar. (A. Arslan 2022: 67).

Bilimi felsefi açıdan incelemek isteyen, bilim üzerinde düşünme etkinliğinde bulunan yani bilim felsefesi yapan A. Ayer, R. Carnap, M. Schlick, H. Reichenbach gibi Viyana çevresi filozofları olarak anılan analitik felsefecilerin önde gelenleri, felsefenin sadece bilimlerin sağladığı önermeler üzerinde durması ve kendisine konu olarak sadece bilimi alması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre, bize evren hakkında anlamlı, yani doğru veya yanlış olduğunun gösterilmesi mümkün olan önermeler sağlayan sadece bilimdir. O halde, felsefenin evren hakkında, olgular hakkında bilimden ayrı herhangi bir önemli ve anlamlı bilgi vermesi söz

konusu olamaz. Bu durumda, felsefe ya eskiden olduğu gibi spekülâtif olarak kalacak, yani doğru olup olmadıkları asla bilinemeyecek metafizik önermelerden müteşekkil olacak veya kendisini sadece bilimin önermelerine hasrederek onlar üzerine düşünme etkinliği yani bilim felsefesi olacaktır. Buradan çıkan sonuç: felsefe, ya konusu bilimsel önermeler olan bir bilim felsefesi ya da hiçbir şeydir. Felsefe, sadece bilim felsefesi değildir. O, bilimlerin geçen yüzyıldan bu yana yapmış oldukları büyük saldırılara, meydan okumalara ve bunların sonucunda almış olduğu büyük darbelere rağmen ortadan kalkmamış ve birtakım arayışlar, teşebbüsler ve dönüşümler içinde yüzyılımızda da eskisi kadar canlı bir biçimde ve kendi istediği yönde ve tarzda varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Yukarıda adları geçen filozofların bu görüşlerine çeşitli felsefe akımlarına mensup filozoflar, önce, ‘bilim’ ya da ‘hiç’ dayatmasına karşı çıkmışlardır. Kant’ın haklı olarak işaret etmiş olduğu gibi, insanın sadece bilen, bilme ihtiyacında olan bir varlık olmadığı noktasına dikkat çekmişlerdir. Felsefenin önermelerinin insan hayatı ve insani ihtiyaçlar bakımından hiç de anlamsız önermeler olmadığını ısrarla hatırlatmışlardır. Auguste Comte’un bilime dayanan bir ‘pozitif din’ bir ‘pozitif ahlak’ kurma girişiminin asla gerçekleşemeyecek, gerçekleştirilememiş, gerçekleştirilmesi de gerekmeyen bir hayal olduğunu vurgulamışlardır. (A. Arslan, 2022: 71).

Sonuç

Felsefe ne dindir, ne mitolojidir, ne dinden ve mitolojiden doğmuştur, ne sanattır ne de bilimdir. O, varlık, bilgi ve değer konularında, eleştirel, bütüncül ve birleştirici bir düşüncedir; varlığı, bilgiyi ve değeri açıklama gayretidir. Kendine özgü belirli bir konusu ve amacı vardır. O, din, sanat, bilim, teknik... vb. gibi her türlü bilgiyi aşmaya ve temellendirmeye yönelik sorular sorar. “Var olan” a ilişkin bu sorular, cevaplardan daha fazla önem taşır. Çünkü, felsefede amaç, on sekizinci yüzyıl Alman Aydınlanma filozofu Kant’ın da *felsefe değil, felsefe yapmak öğrenilir* sözleriyle dile getirmiş olduğu üzere, herhangi bir bilgiye sahip olmak, herhangi bir “izm” e girmektense, o bilgiyi aramaktır. Esasında, “var olan” a ilişkin doğru bilgiyi elde etme çabasında olmak bakımından, felsefe ile bilim arasında fark olmadığı söylenebilir; ama, gerek felsefî bilgi, gerekse bilimsel bilgi, yukarıda bahsedilen yönlerden olduğu gibi, “var olan” a ilişkin sordukları sorularla da birbirlerinden ayrılırlar. Bilim, “var olan” a ilişkin bilgiyi elde edebilmek için, doğrudan doğruya nesnesini inceler. Nesnel alandan elde

ettiği bu bilginin niteliği hakkında herhangi bir soru sormaz; yani, bilginin kaynağı ve temellerini araştırmaz. Oysa, felsefe, özellikle temel disiplini olan *bilgi teorisinde*, bilginin kaynağı ve temelleri ile birlikte onun değişmeyen öğelerini de araştırır. Anlaşıldığı üzere, felsefede bilimde olduğundan daha büyük ölçüde *yaratıcı zekaya*, bilgi birikimine, sezîş ve duygulara ihtiyaç vardır. Felsefe, bilim değildir; ama bilimi bile kendisine inceleme konusu yapabilecek durumdadır ve bu da bizi, onun alan bakımından da bilimden farklı; daha doğrusu, geniş olduğu sonucuna götürür.

Kaynakça

1. Ahmet Mithat, 'Felsefe ve Felasife', *Dağarcık*, 1/2, 80-86; 1/4, 121-124.
2. _____, 'Felsefenin Sergüzeşt-i Ahvali', *Dağarcık*, 1/5, 148-155.
3. Aristoteles, (2018). *II. Analitikler* (çev. Ali Houshiary), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
4. Arslan, Ahmet (1986). 'Kemal Paşazade'nin Felsefi Görüşleri', *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s. 87-120.
5. _____ (1995). *İlkçağ Felsefe Tarihi I (Başlangıçlarından Atomculara Kadar)*, Bornova-İzmir.
6. _____ (2022). *Felsefeye Giriş*, Ankara: Tarcan Mtb.
7. Aster, Ernest von (1939). Felsefe ve İstanbul Üniversitesinde Felsefe Tedrisatı, *Felsefe Semineri I*, s.1-14.
8. Bacon, Francis (2000). *The New Organon*, Cambridge: Cambridge University Press.
9. Batuhan, Hüseyin (1991). 'Tarihsel Bakımdan Felsefe ve Bilim', *Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, s. 305-323.
10. Birand, Kamıran (1955). *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri*, Ankara: Son Havadis Mtb.
11. Brehier Emile (1969). *Felsefe Tarihi* (çev. Miraç Katırcıoğlu), Ankara: MEB.
12. Einstein, Albert (1940). *The Fundamentals of Theoretical Physics*, *Science*, Newyork:
13. Gökberk, Macit (1974). *Felsefe Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
14. Heimsoeth, Heinz (1986). *Felsefenin Temel Disiplinleri* (çev. Takiyettin Mengüşoğlu), İstanbul: Evrim Mtb.
15. Husserl, Edmund (1995). *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe* (çev. Tomris Mengüşoğlu), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
16. Janet, Paul (1916). 'Felsefe Bir Bilim Midir?' (çev. Ahmet Naim Babanzâde), *Dârü'l-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/1, s.71-96.

17. ____ (1916). 'Felsefenin Yeni Birkaç Tanımı' (çev. Ahmet Naim Babanzâde), *Dârü'l-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/2, s.197-221.
18. ____ (1917). 'Felsefede Kriter (1)' (çev. Ahmet Naim Babanzâde), *Dârü'l-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/5, s.508-533.
19. ____ (1917). 'Felsefede Kriter (2)' (çev. Ahmet Naim Babanzâde), *Dârü'l-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/6, s.598-606.
20. Kramer, S.N (1990). *Tarih Sümerde Başlar* (çev. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara: TTK Mtb.
21. Mengüşoğlu, Takiyettin (1983). *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Evrim Matbaası.
22. Öktem, Ülker (1997). *Paul Janet'in Metafizik ve Psikolojinin İlkeleri Kitabının Bilim Felsefesine Giriş Adlı Birinci Bölümündeki İlk Dört Kısımın Babanzade Tarafından Yapılmış Çevirisi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Zirve Ofset Matbaası.
23. ____ (2003-2). Günlük Yaşamda Felsefe, *Araştırma*, 17, 81-92.
24. ____ (2003). Cumhuriyet ve Felsefe, *Araştırma*, 16, 39-58.
25. Öner, Necati (1985). 'Sunuş Konuşması', *Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri*, s.3-4.
26. ____ (1967). *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara: A.Ü. Mtb.
27. ____ (1995). *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul: MEB.
28. Russell, Bertrand (1997). *Religion and Science*, New York: Oxford University Press.
29. Sayılı, Aydın (1966). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara: TTK Mtb.
30. ____ (1985). 'Bilim Tarihi Perspektifi İçinde Bilgi ve Bilim', *Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri*, s.5-24.
31. ____ (1990). *Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir*, Ankara: Metropol Yayıncılık.

32. Sungu, İhsan (1940). Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, *Tanzimat I* (Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle), s. 777-857.
33. Tekeli, Sevim- Türker-Küyel, Mübahat- Kâhya, Esin- Gürsoy, Kenan- Baykurt Nurten- Öner Alev (1982). *Felsefeye Giriş* (Liseler İçin), İstanbul: MEB.
34. Türker Küyel, Mübahat (1975). *Felsefeye Başlangıç*, İstanbul: MEB.
35. ____ (1985). ‘Bilimsel Üzerine’, *Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri*, s.25-32.
36. ____ (1989). Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos, *Erdem*, IV/11, s.501-524.
37. Ülken, H.Ziya (1979). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* İstanbul: Kardeşler Mtb.
38. ____ (1940). Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri, *Tanzimat I* (Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle), s.757-775.
39. Weldon, T.D (1958). *Kant’s Critique of Pure Reason*, Oxford: Clarendon Press.
40. Yıldırım, Cemal (1979). *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Evrim Matbaası.
41. ____ (1983). *Bilim Tarihi*, İstanbul: Evrim Matbaası.

